

Els anarquistes i l'educació a Espanya (1868-1909)

per Carolyn P. Boyd

Per tal d'explicar el permanent compromís de les classes treballadores espanyoles envers l'anarquisme fins ben entrat el segle xx, la majoria d'historiadors han destacat els factors estructurals, polítics o culturals que, presos en conjunt, mantingueren a Espanya la credibilitat de l'anarquisme, com a *teoria* social, força temps després que hagués esdevingut un anacronisme a les nacions industrials més avançades de l'Europa occidental.¹ I allò que potser ha rebut menys atenció en valorar l'èxit de l'anarquisme espanyol ha estat la manera com el model revolucionari dels anarquistes ha menat a activitats i programes que responien a les necessitats reals o intuïdes dels treballadors espanyols. D'entre les més crítiques i, ensems, menys estudiades d'aquestes activitats es trobava l'educació dels obrers, cosa que calia emprendre tant per la seva efectivitat política com pel seu imperatiu teòric.² És significatiu que quan els anarquistes anaren més lluny en llur pròpia teoria i en els interessos de la classe treballadora, fou quan comprometeren llur integritat i popularitat a Espanya.

La teoria i l'educació anarquistes

Des del principi, l'èmfasi dels anarquistes en matèria d'educació sorgí de necessitats teòriques independents de la disponibilitat o qualitat de la instrucció.

* Una versió més curta d'aquest treball fou llegida a les sessions de la Pacific Coast Branch of the American Historical Association, el 21 d'agost de 1975. La investigació per al treball fou subvencionada en part en 1966-1967 per la Fulbright-Hays Fellowship Foundation, i el 1975 per l'University of Texas Research Institute. Els professors Frank D. Bean, Joan C. Ullman, Vicente Pilapil i Standish Meacham em feren comentaris i suggeriments útils. Qualsevol error dels fets o d'interpretació, naturalment, és meu.

1. Hi ha una bibliografia sobre l'anarquisme espanyol extensa i en augment. Una relació parcial de títols ha d'incloure: George WOODCOCK, *Anarchism. A History of Libertarian Ideas and Movements* (Nova York 1962); Josep TERMES ARDEVOL, *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)* (Barcelona 1971); Clara E. LIDA, *Anarquismo y revolución en la España del XIX* (Madrid 1972); Manuel TUÑÓN DE LARA, *El movimiento obrero en la historia de España* (Madrid 1972); Maximiano GARCÍA VENERO, *Historia de las Internacionales en España*, 3 vols. (Madrid 1956-1957); James JOLL, *The Anarchists* (Nova York 1966); i Joaquín ROMERO MAURA, *The Spanish Case, a «Anarchism Today»*, Garden City (David Apter and James Joll, Ed. 1971), ps. 60-83.

2. Hom pot trobar discussions generals sobre l'educació anarquista a Gabriel JACKSON, *Origins of Spanish Anarchism*, a «The Southwestern Social Science Quarterly», 36 (setembre 1955), ps. 135-147; Clara E. LIDA, *Educación anarquista en la España del ochocientos*, «Revista de Occidente», núm. 97 (1971), ps. 33-47; Yvonne TURIN, *La educación y la escuela en España de 1874 a 1902. Liberalismo y tradición*, trad. de Josefa Hernández Alonso (Madrid 1967); i Joan Connelly ULLMAN, *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*, trad. de Gonzalo Pontón (Barcelona 1972).

ció pública. Alguns d'aquests imperatius teòrics eren bàsics dins les premisses principals de l'anarquisme; d'altres eixiren de canvis de les circumstàncies històriques, que obligaren els àcrates a refer llur teoria de la revolució. Així, mentre la preocupació doctrinal per l'educació com a instrument revolucionari per excel·lència restà permanent, entre el 1868 i el 1909 la seva intensitat varià inversament amb la intensitat de les esperances anarquistes d'un derrocament més immediat de l'ordre social existent.

En el seu nivell més elemental, la demanda llibertària de reforma de l'educació fou un crit contra els privilegis. La limitació de l'ensenyament als qui se'l podien pagar violava els principis democràtics, sentiment que generalment era compartit pels reformistes polítics i socials del segle XIX. Com llurs contemporanis, els anarquistes veneraven l'educació, sobretot la científica, que prometia d'accelerar el progrés de la humanitat. Per a aquests homes autodidactes, familiaritzats amb les doctrines de Darwin, Spencer i Lyell, sovint gràcies a les divulgacions que hom en féu a través de la premsa llibertària, la ciència i la raó posseïen la clau per a la felicitat, la dignitat, l'alliberament —en una paraula, per a la revolució. «Voleu ésser feliços? Voleu ésser lliures...? Voleu ésser homes? —escriví el 1870 un col·laborador del setmanari àcrata "La Solidaridad"—. Aleshores perfeccioneu el vostre raonament, poliu el vostre cervell amb idees modernes elevades i civilitzadores, AUTOINSTRUÏU-VOS, i haureu resolt el problema...»³

Els reformistes burgesos haurien estatuït la democratització de l'ensenyament, per exemple fent la instrucció pública de franc (i generalment obligatòria) per a la classe treballadora. Però per als anarquistes, l'educació estatal lliure i obligatòria era un remei pitjor que la malaltia, puix que l'Estat transmetria els valors burgesos als obrers i retardaria, així, el naixement d'una mentalitat revolucionària. Si la instrucció pública havia estat estesa a la classe treballadora arreu d'Europa, només era per la necessitat que hom tenia d'«instruments de treball més perfectes» en la indústria.⁴ Com a resultat els obrers podien ésser menys ignorants, però no eren pas menys dòcils. A més, l'educació oficial era irreparablement elitista, car fomentava desigualtats intel·lectuals que gairebé sempre eren «fictícies, productes històrics d'una organització tan falsa com perversa».⁵ I el resultat era una dicotomia inhumana i denigrant entre el treball intel·lectual i el manual.

A més a més, per als llibertaris l'educació obligatòria representava una intromissió injustificada de l'Estat en la vida dels individus, els quals, si se'ls donessin els mitjans per a fer-ho, s'educarien a si mateixos de faísó cooperativa i voluntària. En aquest aspecte, els anarquistes dissentien dels socialistes, que promovien sempre que podien la difusió de la instrucció pública i gratuïta. Els socialistes es proposaven d'apoderar-se de l'Estat, amb inclusió del seu sistema educatiu; els anarquistes insistien que calia destruir-los tots dos.⁶

Els àcrates també s'inclinaven per la reforma de l'educació perquè eren

3. «La Solidaridad» (Madrid, 25-vi-1870), p. 2.

4. FRANCISCO FERRER GUARDIA, *La Escuela Moderna. Póstuma explicación y alcance de la enseñanza racionalista* (València, s.d.), p. 65.

5. Segon punt del programa de l'Aliança Internacional per a la Democràcia Social de Mikhail Bakunin, fundada el 1868. Citat per Anselmo LORENZO, *El proletariado militante (Memorias de un internacional)* (Madrid 1974), p. 49.

6. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, p. 61.

necessàriament conductistes; el conductisme era llur defensa contra l'afirmació que l'home no era prou intrínsecament bo per a viure en una societat sense coaccions. Si hom facilitava un nivell d'instrucció suficient per a garantir que els homes actuarien d'acord amb llurs més alts interessos, l'educació faria possible la realització d'una societat totalment lliure i totalment cooperativa. Es tractava, doncs, d'una visió instrumentalista: l'educació era el mitjà per arribar a una fi revolucionària.

Aquest criteri, però, comportava una contradicció que mai no fou encarada honradament. Com el marxisme, l'anarquisme es proclamava realitat científica o «objectiva» i feia de la difusió del coneixement la quinta essència de l'acte revolucionari. En paraules d'Anselmo Lorenzo, el principal militant anarquista de la seva època, «el positivisme i el socialisme són germans bessons...».⁷ Però aquesta visió de la «ciència» com a instrument objectiu d'anàlisi estava en contraposició amb el materialisme que engendrava una aproximació relativista a tota veritat, científica o de qualsevol mena. El coneixement en un buit social o moral no tenia cap sentit per als anarquistes; hi havia «ciència burgesa i ciència obrera».⁸ Si aquesta conclusió esdevenia reforçada per l'exemple de l'educació confessional de l'Estat a l'Espanya del segle XIX, en canvi no proporcionava cap mitjà per a resoldre l'anomalia d'un ensenyament tendencios en una societat teòricament llibertària. Afortunadament per a llur vigor revolucionari, els àcrates no s'adonaven de la contradicció; per a ells, la veritat científica i la seva interpretació revolucionària eren la mateixa cosa. Tanmateix, aquest punt no resol finalment soccava la integritat del més gran experiment anarquista en educació llibertària, quan hom fou col·laborador a l'Escola Moderna de Francesc Ferrer.

Un motiu pel qual la contradicció persistia radicava en l'endèmic antiintel·lectualisme dels anarquistes espanyols, car en llur major part els treballadors autodidactes desconfiaven inveteradament de qualsevol que no treballava amb les seves mans. Fins i tot quan donaren èmfasi a la importància de l'educació, llurs teòrics afirmaren que la societat futura tindria «menys universitats i més instrucció útil i profitosa».⁹ Encara que la premsa anarquista atragué intel·lectuals al moviment durant la dècada del 1890, la majoria dels àcrates restà intransigent pel que feia al potencial revolucionari d'aquells que havien desenvolupat l'intel·lecte i descurat llur cos.

«¿Veieu aquest home de cor pur, intel·ligència clara, voluntat ferma i prim de cos? Aquest home és educat. ¿Veieu aquell altre home, que llegeix com un llamp, escriu com si la seva mà estigués moguda per una màquina poderosa, i l'escriptura del qual és pulcra i elegant? Aneu amb compte: és un home de cor fred, insensible a les penes dels altres, inseqüent. El satisfan les coses fútils i, aparentment, té una intel·ligència ben desenvolupada. És un home instruït.»¹⁰

Per tal de resoldre la contradicció, els teòrics anarquistes (la majoria dels

7. «Natura. Revista Quincenal de Ciencia, Sociología, Literatura y Arte», núm. 1 (Barcelona, 15-vi-1904), p. 277.

8. Títol d'un discurs d'Anselmo Lorenzo en la inauguració d'un centre per a estudis socials a Barcelona el 1887. «Natura» (15-vi-1904), p. 277.

9. «La Solidaridad» (15-x-1870), p. 3.

10. Francisco NAVÉS, *Educación e instrucción*, «La Revista Blanca. Publicación Quincenal de Sociología, Ciencia y Arte», núm. 3 (Madrid, 15-xi-1900), p. 319.

quals eren intellectuals de la classe mitjana) distingien la instrucció —adquisició de coneixements o experiències en un buit social— de l'educació —desenvolupament del cos, la ment i la personalitat com a preparació per la vida. L'home instruït era potencialment reaccionari; en la virtut i la voluntat dels homes educats depenia l'èxit final de la societat àcrata.

La frase preferida dels anarquistes per a descriure la forma ideal d'educació era «educació integrada», terme creat per Charles Fourier i transmès a les classes treballadores espanyoles mitjançant els escrits de Pierre Joseph Proudhon i el seu exegeta a Espanya, Francesc Pi i Margall.¹¹ Com Fourier (i com els àcrates posteriors a ell), Proudhon reaccionà visceralment contra la dislocació social que acompanyà la naixent revolució industrial a França. Inquiet per l'alienació de l'obrer de fàbrica en relació amb el producte del seu treball, Proudhon volia implicar el treballador en el procés industrial complet, i «integrar» així teoria i pràctica per a fer de cada obrer l'igual en coneixements i experiència de qual-sevol altre. La seva meta no era tant l'alliberament espiritual de la personalitat individual, com l'eliminació de les diferències entre classes basades en distincions gratuïtes entre treball manual i intel·lectual. En una societat justa, tots els homes serien productius per igual, igualment independents, i ensems estarien integrats per igual a l'estructura social.¹²

La figura que tingué una influència més directa per a l'anarquisme espanyol fou la de Mikhaïl Bakunin, el fundador de l'acràcia moderna, que incorporà el concepte d'educació integrada en el programa de la seva Aliança Internacional per a la Democràcia Social.¹³ Com Proudhon, Bakunin propugnava l'educació de tots els homes. Però Bakunin, que temperamentalment i, en uns certs aspectes, filosòficament, era l'antítesi de Proudhon, sostenia que l'educació també havia d'alliberar la personalitat individual de l'infant i encoratjar-lo a seguir la seva vocació; en una veritable societat anarquista, els homes lliures eren tan essencials com els productius. Bakunin també fou el primer a reconèixer el potencial revolucionari del coneixement científic. Tanmateix, a la pràctica demostrà poca fe en l'impacte revolucionari de l'educació. A més, dedicà poc temps a l'elaboració de la seva teoria, i encara menys a l'educació popular. En lloc d'això féu èmfasi repetidament que de primer calia la revolució. «Milloreu les condicions de treball, pagueu el treball amb allò que és just, i doneu així seguretat a la gent, confort i oci. Aleshores, em podeu creure, els homes s'educaran a si mateixos...»¹⁴

Com Bakunin, a la majoria dels anarquistes espanyols dels anys 1870 i 1880 els preocupava menys la configuració exacta de la societat després de la revolució que la mateixa revolució. Durant l'optimisme dels primers anys del moviment, el dia de la destrucció semblava imminent, i les tasques més urgents eren aquelles que menaven a la consecució d'aquest dia. Hom esmerçava més energies

11. Les idees de Proudhon foren introduïdes a Espanya amb la publicació, el 1854, de l'obra de PI I MARGALL, *La reacció y la revolució*; tanmateix, només es podien obtenir traduccions dels escrits de Proudhon després del 1868.

12. Les teories de Proudhon sobre l'educació es troben discutides a Georges DUVEAU, *La pensée ouvrière sur l'éducation pendant le Seconde République et le Seconde Empire* (París 1948), ps. 145-159.

13. La teoria de Bakunin sobre l'educació està exposada a Jean MAITRON, *Histoire du mouvement anarchiste en France (1880-1914)* (París 1951), ps. 325-326.

14. De *Federalism, Socialism, Anti-Theologism* (1867), a «Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist Founder of World Anarchism» (Nova York 1971).

debatent diferències de tàctica i de doctrina que polint la imatge de la societat del futur. Sens dubte, la proposta relativa a l'educació integrada fou adoptada, juntament amb la resta de la ideologia revolucionària de Bakunin, per les seccions espanyoles —encara embrionàries— de la Primera Internacional, durant el congrés general de Barcelona, celebrat el juny del 1870,¹⁵ i fou invocada ritualment en manifestos i acords des d'aleshores. Al Segon Congrés de Treballadors de la Regió Espanyola, que tingué lloc a Saragossa l'abril del 1872, els delegats aprovaren una proposició més aviat detallada relativa a l'educació integrada presentada per Trinidad Soriano, una professora de matemàtiques de Sevilla.¹⁶ La «part intel·lectual, parlant amb propietat», de la proposta consistia en l'educació científica, que Soriano descriví amb tota consideració per al profit de la seva audiència treballadora. El domini teòric de totes les ciències naturals havia de ser seguit per l'entrenament tècnic en una àrea escollida per l'estudiant. Així, Soriano donà un sentit pràctic a dos punts essencials de la doctrina de Bakunin: la vocació individual i la integració de teoria i pràctica.

Però els delegats a Saragossa només aprovaren la proposta de Soriano després d'afegir-hi l'aclariment que l'elaboració de les noves institucions pertanyien per dret a la societat *després* de la revolució.¹⁷ A més, aquests conceptes llibertaris foren reforçats pel reconeixement —tossut— que la implantació de l'educació integrada era impossible, almenys a prou escala perquè es notés, fins que la societat fos reestructurada. La majoria dels anarquistes estaven d'acord amb Anselmo Lorenzo que «la instrucció que hom considera com a condició (per a la revolució) hauria de ser-ne un efecte més que una causa».¹⁸ Tal com el moderat Josep Lluнас argüí el 1882: «Tot *progrés* primer ha estat *una conspiració* i no s'ha obtingut sense produir conflictes violents i més o menys sagnants amb el govern legítim.»¹⁹

No fou fins que un cert nombre d'aquests conflictes «més o menys sagnants» provocà una quantitat igual de dures represàlies per part de l'Estat que els àcrates començaren a considerar amb més atenció les possibilitats de l'educació. Aquell temps, la qüestió havia estat completament escrutada per Kropotkin, el tercer dels grans teòrics anarquistes.²⁰ Com el moviment mateix, Kropotkin havia dedicat les seves energies a l'agitació revolucionària i a la conspiració durant els anys setanta, anticipant el moment del col·lapse de l'ordre capitalista. Tanmateix, després d'una dècada de fracassos i empresonaments repetits, Kropotkin començà a desenvolupar una teoria de la revolució basada en l'evolució i a meditar en la futura organització de la societat. I així, es pot suposar que l'intent de Kropotkin de descriure una organització social comunista, descentralitzada i alhora plausible, el menà directament al problema de l'educació.

Kropotkin sostenia que en el món natural, les criatures vivents sobreviuen i progressaven mitjançant l'ajut mutu, una tendència instintiva que havia estat desviada o enterrada en els homes per la superstició i la tirania. El paper revo-

15. «La Solidaridad» (25-VI-1870), p. 2.

16. A. LORENZO, *El proletariado militante*, ps. 251-253.

17. *Ibid.*, p. 253.

18. Anselmo LORENZO, *Del problema social*, «Ciencia Social. Revista mensual de Sociología, Arte y Letras», núm. 1 (Barcelona, octubre 1895), p. 5.

19. JOSÉ LLUNAS PUJOLS, *Estudios filosófico-sociales* (Barcelona 1882), p. 108.

20. Per a les teories de Kropotkin, cf. GEORGE WOODCOCK i IVAN AVAKUMOVIC, *The Anarchist Prince. A Biographical Study of Peter Kropotkin* (Londres 1950), ps. 305-341.

lucionari de l'escola, per tant, consistia a eliminar la superstició i a conrear en les criatures la moral espontània, natural, de l'home lliure. Un cop això s'hagués assolit, l'evolució devers una societat més cooperativa era inevitable, de manera que l'agitació revolucionària esdevindria innecessària, si no contraproductent. Tot assenyalava cap a una nova direcció de les energies, allunyada del terrorisme que fascinà els anarquistes durant els anys vuitanta i noranta, i cap a la construcció d'una alternativa del sistema d'educació.

El sistema que Kropotkin proposà s'acostava a l'educació integrada tal com la descriviren Proudhon i Bakunin, amb un èmfasi especial en el desenvolupament i la inviolabilitat de la personalitat individual. La tasca de les escoles era clara:

«...la formació de l'ésser moral, l'individu actiu, ple d'iniciativa, emprenedor, valent, lliure de la timidesa de pensament que caracteritza l'home educat dels nostres dies; i ensems, sociable, *igualitari*, amb instints comunistes, i capaç de sentir la seva unitat amb tots els homes dins la totalitat de l'univers, i desposseït així de les preocupacions religioses, estrictament individualistes i autoritàries que avui les escoles ens inculquen.»²¹

Nogensmenys, durant els anys vuitanta els anarquistes espanyols generalment ignoraven la insistència de Kropotkin a canviar les tàctiques revolucionàries.²² Malgrat que hom feia experiments aïllats d'educació integrada²³ i persistia el desig d'automillorament, la majoria dels àcrates encara dipositaven llurs esperances revolucionàries en l'acció directa més o menys violenta. En aquest període llurs activitats en matèria d'educació se cenyien sobretot a estendre l'alfabetització.

L'educació primària a Espanya

Aquest èmfasi en l'educació primària reflectia prou bé la sensibilitat dels anarquistes envers les necessitats del poble espanyol. El 1877 el 72 % de la població hispànica estava classificada com a analfabeta; uns trenta anys més tard, el 1910, la proporció d'analfabets encara ultrapassava el 59 %, o el 50 % de la població de més de deu anys.²⁴ El tant per cent, però, no era uniforme arreu del país; el 1910 el 38 % de les províncies basques coexistia amb el 72 % de les zones latifundistes d'Andalusia. Tanmateix, les diferències entre el camp i la ciutat no eren tan grans com hom podia haver suposat; el 1910 prop del 50 % de la població de les ciutats de més de 100.000 habitants no sabia ni

21. Cf. lletra de Kropotkin a Francesc Ferrer en el «Boletín de la Escuela Moderna», núm. 1, Segona època (Barcelona, 1-v-1908), p. 19.

22. La primera traducció espanyola de l'obra de KROPOTKIN, *Fields, Factories and Workshops*, data del 1902; cap dels seus escrits no sembla que pogués ser trobat normalment abans del canvi de segle.

23. LIDA, *Educación anarquista...*, p. 40.

24. La informació d'aquest paràgraf prové de Lorenzo LUZURIAGA, *El analfabetismo en España* (Madrid 1919). Vegeu també Walter A. MONTGOMERY, *Educational Conditions in Spain*, butlletí núm. 17 (U.S. Department of the Interior, Bureau of Education, 1919); María Dolores SAMANIEGO, *El problema del analfabetismo en España (1900-1930)*, «Hispania», núm. 33 (Madrid, maig-juny 1975), ps. 375-401; i Antoni JUTGLAR BERNAUS, *Notas para el estudio de la enseñanza en Barcelona hasta 1900*, «Materiales para la Historia institucional de la ciudad», vol. 16 (Barcelona 1966), ps. 238-419.

llegir ni escriure. A l'Europa occidental només Itàlia i Portugal oferien unes estadístiques tan tristes.²⁵

Hom podria atribuir aquesta atterridora proporció d'analfabetisme a una manca d'escoles públiques, malgrat que les bases d'un sistema ampli d'educació pública existien des de la *Ley Moyano* del 9 de setembre de 1857, que establí el principi de la responsabilitat de l'estat —i, per tant, del seu control— en matèria educativa. Això no obstant, a la pràctica l'estat en preferí el control a la responsabilitat. El govern central només assumí la limitada càrrega financera de l'educació superior, mentre que l'ensenyament primari i secundari fou confiat a les autoritats provincials i municipals. La llei garantia la instrucció lliure i obligatòria a tots els espanyols, fins a nou anys; i exigia a totes les poblacions de més de cinc-cents habitants la creació d'una escola primària per a nens i una altra per a nenes, i una escola addicional per a cada sexe per cada fracció de dues mil persones. Tot i que la responsabilitat financera del sistema educatiu restava descentralitzada i l'Església obtingué el dret de la supervisió moral de l'ensenyament, el caire general de la llei del 1857 era centralista i regalista. La *Ley Moyano* fou concebuda per evitar que l'educació caigués sota el control complet de la jerarquia eclesiàstica, el gran enemic de l'estat liberal del segle XIX.

Fos quina fos la intenció, el resultat fou desastrós. Un cop l'entusiasme inicial i els recursos financers —extremament limitats— dels municipis s'exhauriren, la construcció d'escoles primàries i públiques decaigué fins a una mitjana de cinquanta-sis centres per any. El 1909 dues terceres parts dels districtes escolars del país (unes 30.000 poblacions) no tenia cap escola estatal.²⁶ Lògicament, això succeïa sobretot a les àrees rurals del Sud i de l'Altiplà Central, que eren les d'analfabetisme més elevat; al Nord, la proporció relativament alta d'analfabetisme reflectia una concentració més gran d'escoles municipals i, en darrer terme, la solvència fiscal de les províncies basques. La correlació directa entre l'alfabetisme i el nombre d'escoles públiques només desapareixia als centres urbans més grans, on l'ensenyament privat compensava parcialment l'absència de l'estatal. A desgrat de les variacions regionals, però, a cap part d'Espanya no hi havia un nombre de places escolars suficient. Per això, hom no féu cap intent de vetllar per l'assistència obligatòria, que en qualsevol cas era baixa perquè s'exigia als estudiants que paguessin uns drets.²⁷ Com a mesura temporal, molts municipis importants subvencionaren les escoles privades, i també classes d'ensenyament lliure per a obrers.²⁸

Per acabar-ho de complicar, les escoles municipals eren força dolentes, car estaven en mal estat, pobrament equipades i repletes.²⁹ La manca de mestres

25. SAMANIEGO, *El problema del...*, p. 376.

26. Rafael SHAW, *Spain from Within* (Londres 1932), p. 270.

27. Mariano BATLLES BERTRÁN DE LIS, *Memoria presentada al Excmo. Sr. Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes. Año 1906-1911* (Barcelona 1912), p. 32. Els drets de l'estudiant, que anaven des dels cinquanta cèntims fins a les dues pessetes, constituïen una tercera part dels salaris dels mestres. Els alumnes havien d'estar oficialment registrats a les llistes de pobres de la ciutat per optar a una exempció de drets.

28. LUZURIAGA, *El analfabetismo...*, ps. 26-63; «Anuario Estadístico de la Ciudad de Barcelona. 1905», Barcelona, ps. 234-235; BATLLES BERTRÁN DE LIS, *Memoria...*

29. Cf. Luis BELLO, *Viaje por las escuelas de España*, 3 vols. (Madrid 1926-1927); José ANDRÉS-GALLEGO, *Una escuela rural castellana del siglo XIX: Fuencaliente del Burgo, 1847-1901*, «Revista Española de Pedagogía», núm. 120 (1972), ps. 401-415; l'informe de la Institución Libre de Enseñanza a la Comisión de Reformas Sociales el 1890 a «La clase obrera

qualificats significava que els ajuntaments havien d'acceptar qualsevol persona que fes la feina,³⁰ mentre que els sous que hom oferia n'atreien poques amb capacitat o habilitat. Fixats per l'estat d'acord amb la grandària de la població, els salaris començaven al nivell d'infrasubsistència de 125 pessetes l'any i augmentaven gradualment fins a un modest màxim de 3.000.³¹ A la pràctica, els al·licients per ensenyar encara eren menys atractius, car normalment els sous es cobraven amb retard, l'allotjament era miserable i els mestres restaven inevitablement subjectes a les exigències del cacic local. Sota aquestes condicions, les escoles públiques elementals sovint no ensenyaven gran cosa més que uns rudiments per a llegir i comptar i de religió, amb èmfasi sobre aquesta.

La llei d'Instrucció Pública del 1857 creà, doncs, un buit educatiu, sobretot a nivell elemental. L'Església, que promovia prop del 80 % de tot l'ensenyament privat,³² s'hi introduí ràpidament. Cap al 1900 a Espanya hi havia dues-centes noranta-quatre comunitats religioses dedicades a l'educació masculina i nou-centes deu, a la femenina,³³ i a moltes zones urbanes les escoles catòliques eren superiors en nombre a les públiques.³⁴ Hom subministrava una educació secundària prestigiosa a les persones benestants, mentre que als suburbis urbans una extensa xarxa d'escoles de caritat facilitava instrucció gratuïta als obrers i a llurs fills.

Alarmada per la secularització de la cultura europea i pel ràpid creixement de l'anticlericalisme entre les masses espanyoles, l'Església defensava amb intransigència l'ensenyament catòlic a les escoles, tant públiques com privades. Per als liberals, la qüestió no era religiosa —la majoria dels liberals ortodoxos eren bons catòlics—, sinó política, car la jerarquia eclesiàstica continuava hostil a la major part de les llibertats bàsiques del govern constitucional. Quan l'impuls d'«europeïtzar» la nació sorgí com una ventada, arran de la desfeta espanyola del 1898, l'orientació política i moral que subministraven les escoles catòliques semblava l'obstacle més seriós a la modernització i, encara més, a la creació d'una consciència cívica i patriòtica al país, concebut com un tot.

La batalla entre els liberals i l'Església pel control de l'educació començà el 1900, amb la creació del primer Ministeri d'Instrucció Pública.³⁵ El 26 d'octubre de 1901, el primer ministre —liberal—, comte de Romanones, signà un decret pel qual dispensava els municipis de llur responsabilitat financera en relació amb els sous dels mestres;³⁶ l'any següent, un altre decret afirmava el dret de l'estat a inspeccionar tant les escoles públiques com les privades.³⁷ Cosa fins a

espanyola a finales del siglo XIX», Madrid, Sèrie P, núm. 18, ps. 80-81, nota 43 (Biblioteca Promoción del Pueblo, 1973); i BATLLES BERTRÁN DE LIS, *Memoria...*

30. El 1890 l'ILE allega que 7.701 mestres només posseïen un certificat d'«aptitud» o res. «La clase obrera...», p. 84.

31. ANDRÉS-GALLEGO, *Una escuela rural...*, ps. 410-411; MONTGOMERY, *Educational Conditions in Spain*, ps. 18-19.

32. TURIN, *La educación y la escuela...*, p. 157.

33. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, p. 41.

34. El 1900 a Barcelona hi havia cent noranta escoles públiques i cinc-centes divuit de privades. BATLLES BERTRÁN DE LIS, *Memoria...*, p. 8.

35. Reial Decret (18-iv-1900).

36. L'Estat assumia l'obligació de pagar les dues tercers parts dels sous dels professors; la tercera part restant havia d'ésser abonada pels estudiants. TURIN, *La educación y la escuela...*, p. 333.

37. Reial Decret (1-vii-1902).

un cert punt sorprenent, en la lluita entre l'estat i l'Església per les atribucions escolars, els anarquistes feren costat a la darrera. «De primer ha de venir la llibertat», insistia Federico Urales, el director de la influent publicació àcrata «La Revista Blanca», a l'Ateneu de Madrid el 1904. Era millor contrarestar la tasca del mestre a la nit a casa que limitar en qualsevol sentit la seva llibertat d'ensenyar. Tota ampliació del poder de l'estat esdevenia perniciosa, àdhuc quan la víctima pensada era una enemiga de la revolució. A més, els decrets d'inspecció amenaçaven no solament l'autonomia de les escoles catòliques, sinó també la de les anarquistes.

L'educació primària anarquista

Com els catòlics, els àcrates havien reaccionat a la indiferència de l'estat amb la creació d'escoles pròpies per a obrers. Entre els reformistes de l'educació era un lloc comú que els treballadors no enviarien llurs fills a l'escola, ni hi anirien ells mateixos, fins que els sous no fossin més alts i la jornada més curta. Fins aleshores, la fatiga i la necessitat d'augmentar els ingressos de la família amb el treball de les criatures, farien que l'educació obligatòria resultés una enganyifa. Però l'èxit aparent de les escoles anarquistes i d'altres centres privats per a l'ensenyament dels obrers indicava que aquests impediments podien ésser superats. En aquests centres, als treballadors i a llurs fills els era permès d'escapar a la indoctrinació religiosa que penetrava tant l'educació catòlica com l'oficial, així com al paternalisme i la condescendència de les institucions de caritat. Més o menys, les escoles primàries anarquistes oferien al proletariat allò que volia i necessitava: aprendre a llegir i escriure.

Gairebé no sabem res d'aquestes escoles, les quals, al llarg dels anys 1870 i 1880, sembla que consistiren sobretot en classes provisionals que hom donava als centres obrers de les ciutats i als pobles. Els itinerants apòstols àcrates que duïen simple literatura als àvids lectors potencials es trobaven davant una misèria real mentre cercaven suport per a la revolució imminent. Llur acostament irregular al poble era conseqüència parcial dels freqüents períodes d'activitat clandestina i de repressió; i també, el resultat de l'aversion llibertària a la burocratització de qualsevol mena. Però el modest abast d'aquestes escoles anarquistes, que rarament intentaren d'establir un pla d'educació integrada, estava determinat tant per la teoria revolucionària com per les limitacions financeres i organitzatives.³⁸ En la mesura en què la revolució semblava imminent, hom veia l'escola anarquista com una «criança de revolucionaris» en una localitat donada més que no pas com un instrument pel qual les classes treballadores —i, finalment, totes les de la societat— serien transformades.⁴⁰

Una altra causa que explica la limitació d'aquestes metes es trobava en les preferències de l'obrer, car els treballadors corrents mai no mostraren tant d'entusiasme com els teòrics per l'educació integrada. En lloc d'això, s'inclinaven per

38. Federico URALES (Joan Montseny), *La enseñanza en España*, «La Revista Blanca», núm. 6 (1-IV-1904), p. 581

39. Cf. Diego ÁBAD DE SANTILLÁN, *Contribución a la historia del movimiento obrero español*, 2 vols. (Puebla, Mèxic 1962-1965), vol. 1, p. 285.

40. *Memoria* de Pedro ESTEVE a la Conferència Internacional Anarquista de Chicago, el 1893. Resto agraïda a la professora Joan Connelly Ullman per aquesta citació.

la instrucció pràctica en matèria de llegir, escriure i comptar, i en ensenyaments que poguessin menar a millores socials o econòmiques —dibuix industrial, comptabilitat o sastreria—. Adhuc l'ocasional escola anarquista que intentava d'establir un programa d'educació integrada feia èmfasi en la «instrucció d'aplicació immediata i general».⁴¹ Hom podria trobar una àmplia evidència d'aquesta preferència en els reeixits centres creats pels mateixos obrers o —al principi— pels republicans, que obtingueren la confiança de les classes treballadores espanyoles durant mig segle. Una de les primeres escoles d'aquest tipus que es coneixen fou fundada el 1851, a Madrid, per Antoni Ignasi Cervera, un periodista l'Escola del Trabajo del qual arribà a ensenyar mil cinc-cents alumnes provinents de la classe obrera.⁴² Una altra escola, La Velada de Artistas, Artesanos, Jornaleros y Labradores, creada per treballadors el 1847, els anys 1860 també feia activitats polítiques i culturals, època en què esdevingué coneguda com a Fomento de las Artes. El 1861 unes cooperatives de treballadors de Barcelona fundaren una escola similar que ensems era un centre cultural: l'Ateneo de la Clase Obrera, que prosperà i durà fins més enllà del canvi de segle, temps en què arribà a tenir més d'un miler d'adults i de criatures a les seves classes.⁴³ El 1904 hi havia a Catalunya dinou centres que oferien cursos d'ensenyament primari, dibuix, francès, comptabilitat, sastreria, piano, solfeig i gimnàstica, tant per a infants com per a adults.⁴⁴ Dependent econòmicament dels subsidis municipals⁴⁵ i de contribucions de patrons de la classe mitjana,⁴⁶ l'Ateneu Obrer de Barcelona, com els que proliferaven arreu d'Espanya, era decididament reformista i pragmàtic en la seva orientació. Lleugerament més radicals en l'aspecte polític i igualment pragmàtiques en llur instrucció, hi havia les escoles per a obrers establertes a les Casas del Pueblo dels republicans radicals d'Alejandro Lerroux, a Barcelona, les quals competiren intensament (i durant un quant temps reeixidament) amb les anarquistes per l'adhesió del proletariat barceloní, després del 1900. Com els ateneus obrers i les escoles de caritat dels ordes dedicats a l'ensenyament, els centres republicans sovint rebien subvencions de les autoritats municipals i provincials de Catalunya,⁴⁷ en senyal de reconeixement tàcit tant del fracàs de l'educació oficial, com de l'amenaça potencial que representaven les escoles privades d'orientació menys moderada.

41. Una escola per a nenes promoguda per la federació barcelonina de l'AIT el 1872 anunciava un programa d'«educació integrada», que incloïa alfabetització, economia domèstica, dibuix, geografia, geometria, brodadura, planxa i treballs manuals. LIDA, *Educación anarquista...*, p. 34.

42. ABAD DE SANTILLÁN, *Contribución a la historia...*, vol. I, ps. 69-70; Práxedes ZANCADA, *El obrero en España. Notas para su historia política y social* (Barcelona 1902), p. 130; LIDA, *Educación anarquista...*, p. 34.

43. JUTGLAR, *Notas para el estudio...*, p. 373.

44. «Ateneos Obreros y Asociaciones de Enseñanza Popular de la Provincia de Barcelona. Exposición que eleven al Excmo. Sr. Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes, solicitando una subvención» (Barcelona 1904), p. 9.

45. El subsidi municipal anava de les mil pessetes a les dues mil l'any, i depenia que el govern fos conservador o liberal. «Anuario Estadístico de Barcelona, 1905», ps. 236-237; JUTGLAR, *Notas para el estudio...*, p. 373.

46. L'ingrés anual de l'Ateneu Obrer de Gracia el 1904 incloïa sis-centes pessetes provinents de l'administració de la ciutat; tres-centes cinquanta de la Diputació provincial; mil dues-centes quaranta-vuit dels patrons; mil dues-centes dels membres, i mil dues-centes d'aportacions voluntàries. «Boletín del Ateneo Obrero de Gracia» (30-x-1904), vol. II, ps. 4-5.

47. «Anuario estadístico de Barcelona, 1905», ps. 236-237.

Els treballadors també assistien a les escoles laiques regentades pel moviment lliurepensador. Privades de subsidis a causa de l'oposició clerical, tanmateix el 1909 n'hi havia cent vint-i-quatre a la província de Barcelona,⁴⁸ algunes de les quals tenien una gran reputació acadèmica entre la classe mitjana progressista i els obrers qualificats, els fills dels quals rebien una educació lliure.⁴⁹ Els mestres laics eren principalment dissidents polítics i religiosos, que anaven des de protestants, republicans moderats i nacionalistes catalans fins a algun àcrata ocasional.⁵⁰ Aquestes escoles eren anticlericals amb estridència, però pedagògicament conservadores i políticament moderades, cosa que tenien cura d'advertir. La premsa anticlerical feia èmfasi en el patriotisme i la consciència cívica del mestre laic, i rendia homenatge a l'Estat liberal de manera ostentosa.⁵¹ Per aquesta causa, normalment les escoles laiques s'escapaven de les repressions que hom dedicava sovint a les anarquistes, i això a desgrat de la campanya violenta que contra elles adreçaven l'Església i la premsa clerical.⁵²

Tot i que els llibertaris desconfiaven de l'orientació moderada de la majoria de les altres escoles privades per a obrers, reconeixien que l'èxit de llurs programes era una indicació de les preferències del proletariat. A més, tot contribuïa a estendre l'alfabetització, un fet revolucionari en el lèxic polític dels anarquistes. Per això, durant les primeres dècades del moviment, quan la revolució encara semblava imminent, aquestes escoles i aquests centres donaven un marc institucional als educadors àcrates, els quals combinaven així feliçment la causa de l'educació popular amb llur necessitat de guanyar-se la vida.

La premsa anarquista

La popularització de l'alfabetització era un intent per a donar una audiència més gran a la premsa anarquista, el potencial revolucionari de la qual com a instrument d'educació i mobilització era un article de fe per a l'anarquisme espanyol al llarg de la seva història.⁵³ La premsa àcrata era prolífica, incorregible i, en conjunt, ben escrita, i atreïa lectors que no tenien cap altre lligam amb el moviment. Des del primer moment, la Internacional publicà un diari setmanal, «La Solidaridad», fundat a Madrid el 1870; a Barcelona, el nucli original d'organitzadors intentà de fer proselitisme «amb prudència» mitjançant l'òrgan de la Federació del Treball, «La Federación».⁵⁴ Fins i tot durant el període clan-

48. Joaquín ROMERO MAURA, «La Rosa del Fuego». *Republicanos y anarquistas: La política de los obreros barceloneses entre el desastre colonial y la Semana Trágica, 1899-1909* (Barcelona 1975), p. 417.

49. Cf. el punt de vista del bisbe de Barcelona a TURIN, *La educación y la escuela...*, p. 270. Per a altres testimonis, cf. ROMERO MAURA, «La Rosa del Fuego»..., ps. 417-418, nota 243, i Claudi AMETLLA, *Memòries Polítiques: 1890-1917* (Barcelona 1963), p. 138.

50. AMETLLA, *Memòries...*, p. 138.

51. Cf., per exemple, «El Eco de la Enseñanza Laica» (Barcelona, 15-iv-1882), p. 2.

52. Cf. TURIN, *La educación y la escuela...*, p. 271.

53. El febrer del 1973, el «Boletín de la FRE de la AIT» feia una crida per a la «instrucció socialista revolucionària» i exhortava «el treballador que sap una mica que ensenyi el que sap menys, fent ús dels centres de la FRE com a escoles i dels llibres, diaris i pamflets publicats per la Internacional com a textos». Citat a LIDA, *Educación anarquista...*, p. 41.

54. Casimir MARTÍ, *Orígenes del anarquismo en Barcelona* (Barcelona 1959), p. 88. Vegeu també l'apèndix 2, «Prensa obrera e internacionalista», a TERMES ARDEVOL, *Anarquismo y sindicalismo...*, ps. 281-285.

destí que anà del 1874 al 1881 els anarquistes es basquejaren per publicar coses esporàdicament, a Madrid i a Barcelona.

Aquests diaris primigenis fixaren la norma per als que els seguiren, bé que hom en refinà les tècniques i en féu els articles més sofisticats a mesura que el moviment madurava. Llur missió, tal com evidenciava llur contingut, consistia a preparar la consciència revolucionària de les masses per mitjà de crides a l'acció, imprecacions contra l'ordre establert i revelacions de la veritat científica. La matèria estrictament educativa es trobava a les pàgines interiors —ressenyas de lectures, debats i mítings, i articles sobre ciència i cultura. Hi mancaven visiblement noves d'associacions i activitats anarquistes i comentaris sobre política del moment. Adhuc en llur premsa, els àcrates eren decididament apolítics i enemics de l'organització.

La premsa anarquista féu néixer esperances revolucionàries entre els jornalers desposseïts de les terres del Sud, on l'anarquisme regnà sense discussió fins ben entrat el segle xx.⁵⁵ A través de la premsa les idees llibertàries arribaven allà on mai no havien arribat els organitzadors i els proselitistes —els articles, llegits en veu alta als qui no sabien llegir, eren apresos de memòria.⁵⁶ Força camperols aprengueren a llegir gràcies a l'anarquista local o «home d'idees», fent ús d'aquestes publicacions com a textos. Per mitjà dels articles de divulgació científica i artística, hom insuflà idees rudimentàries de la cultura moderna a les masses espanyoles. Cap altre grup, polític o religiós, no demostrà, com l'anarquista, tant d'interès pel benestar intel·lectual i moral dels seus compatriotes, els quals li pagaren el favor amb lleialtat i esperit revolucionari.

Però l'entusiasme per la revolució desaparegué a Andalusia tan de pressa com fou encès, i les mesures draconianes emprades per l'Estat contra els anarquistes, després de l'ona de violència terrorista de Barcelona els anys 1880, també hi feren desaparèixer de manera efectiva les esperances revolucionàries. Després de dues dècades de propaganda i agitació, la societat capitalista semblava més forta que mai; la constància de les masses, descoratjadorament fràgil. A Espanya els anarquistes començaren, com Kropotkin a Anglaterra una dècada abans, a mirar més enllà i a reconsiderar el paper de l'educació integrada en la transformació de la societat.

Naturalment, aquest aspecte de la teoria educativa àcrata mai no fou negligit del tot. Així, l'aparició, el 1886, del diari «Acracia», dirigit per Anselmo Lorenzo, Rafael Farga i Pellicer i Fernando Tarrida del Màrmol, reflectia un coneixement de les teories coetànies de Kropotkin sobre la qüestió. Però només fou a partir de mitjan decenni dels noranta que els anarquistes publicaren un gran nombre de publicacions «sociològiques» i literàries, amb la finalitat d'iniciar i consolidar la revolució en els cors i les ments dels homes. D'aquestes publicacions, les que tingueren més èxit foren: «Ciencia Social», una revista de vida curta, però molt ben considerada, de «sociología, artes y letras», publicada a Barcelona des de l'octubre del 1895 al juny del 1896; «Natura», una publicació similar que apareixia quinzenalment a Barcelona (1903-1905); i, sobretot, «La Revista Blanca», que fou publicada també cada quinze dies des del 1898 fins al 1906. El seu

55. Els diaris populars a Andalusia eren, entre d'altres, «La Anarquía» (Madrid 1890-1893), «El Productor» (Barcelona 1889-1893), i «Tierra y Libertad» (Madrid 1903-1906). Cf. Juan DÍAZ DEL MORAL, *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas - Córdoba. Antecedentes para una reforma agraria* (Madrid 1973), p. 188.

56. *Ibid.*

director, Joan Montseny, més conegut com a «Federico Urales», havia estat un activista del moviment llibertari de primer com a mestre laic, i més tard com a publicista. Emprisonat i exiliat juntament amb centenars d'altres anarquistes el 1896, com a conseqüència dels atemptats terroristes del 1893 i dels ignominiosos judicis de Montjuïc, retornà a Espanya el 1898 per a fundar «La Revista Blanca» a Madrid, amb la seva *compañera* «Soledad Gustavo» (Teresa Mañé).⁵⁷

L'abandonament de les tàctiques revolucionàries directes per la relativament indirecta del canvi per evolució no significava l'abandonament de la mateixa revolució. Tal com un escriptor digué el 1904: «...no hi ha cap tasca més lloable, més correcta, més eficaç o més revolucionària que fer arribar a les masses populars, a tots els individus, la Ciència, la veritat demostrada, l'amor a la llei natural i la fruïció de la natura, atès que la Natura és Ciència, la Ciència és Natura i Veritat, Bellesa, Art i la sublimitat de la Vida.»⁵⁸

Amb la finalitat de promoure l'evolució d'una societat d'individus lliures, educats i socialment conscients, les publicacions sociològiques es concentraren en la reforma educativa, la ciència popular, la crítica literària, la salut i els drets de la dona, a més de fer-ho en la ideologia anarquista. Per tal d'assolir que els seus textos fossin de qualitat i àmpliament llegits, aquestes publicacions sol·licitaren contribucions als progressistes de la classe mitjana, així com als teòrics àcrates; així, «La Revista Blanca» oferia articles de Francisco Giner de los Ríos, Manuel B. Cossío i dels joves escriptors Miguel de Unamuno i Clarín. Les mateixes editores publicaven edicions econòmiques de llibres populars per als treballadors espanyols. Entre les obres més llegides n'hi havia de Kropotkin, el comte Volney i de l'anarquista francès Sébastien Faure.⁵⁹ Una altra de les preferides era *El botón de fuego*, de José López Montenegro, un volum de tres-cents planes d'assajos i poesia que incloïa un poema didàctic sobre l'evolució titulat *La Naturaleza*. Amb un menyspreu altiu del metre i la rima, López Montenegro hi combinava una barreja de termes científics amb la moral que la societat, com el món físic i biològic, havia i ha de continuar evolucionant.⁶⁰ Aquest poema il·lustrava clarament la convicció anarquista que la ciència feia costat a la revolució.

Acompanyava aquest nou èmfasi en les tàctiques basades en l'evolució el desig d'implantar l'educació integrada, tan sovint evocada. Com a primer pas, les publicacions dedicaven una generosa part de llur espai editorial a les modernes teories pedagògiques, classificades dins l'«educació progressista» o, d'acord amb l'adjectiu més freqüent als països catòlics, l'«educació racional». Les premisses bàsiques de l'educació racional no eren noves, car havien estat formulades per Rousseau al segle XVIII i desenvolupades més tard per filòsofs de l'educació com Pestalozzi, Froebel i Spencer. Cap al 1900 l'americà John Dewey era el més conegut defensor dels nous mètodes i el que n'obtingué més èxit, mentre a Espanya hi havia un model d'educació progressista en la Institución Libre de

57. La primera època de «La Revista Blanca» aparegué entre el 1898 i el 1906; la segona, publicada també per Montseny, sortí entre el 1923 i el 1935. Cf. l'autobiografia de Federico URALES, *Mi vida* (Barcelona s.d.), 3 vols.

58. «PELLICO» (Antonio PELLICER PARAIRE), *Ciencia y naturaleza*, «Natura», núm. 1 (1-II-1904), p. 139.

59. DÍAZ DEL MORAL, *Historia de las agitaciones...*, p. 188. Per a altres treballs sobre els anarquistes en canviar el segle, vegeu Rudolf ROCKER, *En la borrasca. Años de destierro*, trad. Diego Abad de Santillán (Buenos Aires 1949), p. 214.

60. José LÓPEZ MONTENEGRO, *El botón de fuego* (Barcelona 1902).

Enseñanza, de Francisco Giner de los Ríos.⁶¹ La tasca d'aquests reformistes era popularitzada en la premsa anarquista pels àcrates que es prengueren més interès en matèria d'educació —Anselmo Lorenzo, Federico Urales, Josep Prat, Ricardo Mella i el suprem sacerdot de l'educació anarquista a Espanya, Francesc Ferrer i Guàrdia.

L'educació racional comportà una crítica de l'ensenyament existent i una campanya per la reforma. Als països catòlics, aquesta crítica anava adreçada principalment a l'educació clerical, però, almenys en teoria, els educadors racionals avorrien l'adoctrinament fet per qualsevol institució, ja sia secular o religiosa. La meta de l'educació racional era la formació d'individus espontanis i capaços d'autodeterminar-se. La imitació i la memorització, productes de l'educació clàssica, pervertien o inhibien el desenvolupament natural de les criatures. Si hom el deixava lliure, el nen aprendria noves coses tal com la humanitat les havia apreses, des de les primàries fins a les complexes, seguint l'esperit de la dita «l'ontogènia repeteix la filogènia». D'una manera natural, la criatura arribaria a la comprensió de la raó de les coses, i de l'experiència de la pràctica i les coses concretes obtindria el saber. L'escola havia d'ésser responsable tant del desenvolupament físic com de l'intel·lectual del nen; la instrucció sobre la salut, els jocs, les passejades per llocs naturals i la gimnàstica formaven una part fonamental del programa, així com la coeducació. Hom intentava d'eliminar des de l'escola els dualismes artificials —entre el cos i l'ànima, entre els homes i les dones— que no eren presents a la vida adulta. L'escola no era una preparació per a la vida, sinó la mateixa vida.

Per tal com responia a llur demanda d'una educació integrada, els anarquistes trobaven que la crítica i el programa de l'educació racional eren coses anàlogues. Tanmateix, estengueren la crítica fins a incloure tota la societat capitalista, no solament el seu sistema educatiu. D'aquesta manera, l'educació estatal, tant si era «neutral» com «progressista», no representava cap millora sobre l'ensenyament que depenia de l'Església. A les escoles laiques de la Tercera República francesa «Déu era substituït per l'Estat; la virtut cristiana, pel deure cívic; la religió, pel patriotisme; i la submissió i l'obediència al rei, a l'aristocràcia i al clergue, pel respecte al buròcrata, al propietari i al patró.»⁶² L'educació privada secular també era insuficient; era possible de concebre «gent sense religió i igualment sense llibertat».⁶³ Per als anarquistes l'educació racional havia d'assumir el deure addicional de destruir les creences tradicionals, que afavorien la propietat privada, l'Estat-nació i la família —breument: totes les formes d'autoritat—, i d'encoratjar la formació d'una «moralitat científicopsicològica».⁶⁴ Amb

61. Per a les idees de GINER DE LOS RÍOS, cf. les seves *Obras completas*, sobretot el vol. VII, *Estudios sobre educación* (Madrid 1922), i el vol. XII, *Educación y enseñanza* (Madrid 1925). Cf. també María Dolores GÓMEZ MOLLEDA, *Los reformadores de la España contemporánea* (Madrid 1966), i Antonio JIMÉNEZ-LANDI MARTÍNEZ, *La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente* (Madrid 1973).

62. FERRER, *La Escuela Moderna...*, p. 77.

63. Lletre de Francesc Ferrer a Anselmo Lorenzo, citada a LORENZO, *Hacia la emancipación. Táctica de avance obrera en la lucha por el ideal* (Maó 1914), p. 149.

64. F. FERRER, *Principios de moral científica* (manuscrit inèdit), esmentat a Sol FERRER Y SANMARTÍ, *La vie et l'oeuvre de Francisco Ferrer: Un martyr au XXe siècle* (París 1962), p. 90.

el concurs de l'escola, la revolució triomfaria «de primer entre els individus i, finalment, en la societat».⁶⁵

L'Escola Moderna

Cap al 1900, les circumstàncies eren favorables a la implantació d'un programa complet d'educació racional a les escoles anarquistes. Després de la desfeta del 1898 l'impuls devers la regeneració nacional donà una nova audiència als reformistes de l'educació, alhora que una dècada de terrorisme i repressió havia afeblit l'entusiasme revolucionari entre els militants anarquistes. En aquell moment, des de París Francesc Ferrer i Guàrdia escriví a Josep Prat, el director de la publicació llibertària «Natura», per comunicar-li la seva intenció d'establir una escola racional a Barcelona, amb la finalitat de combatre «la religió, el fals concepte de la propietat, el nacionalisme, la família...».⁶⁶ Un any després, el 8 de setembre de 1901, La Escuela Moderna, Científica y Racional —, simplement, L'Escola Moderna— començava a funcionar amb dotze nenes i divuit nens.

Republicà anticlerical, exiliat a París des del cop fallit del general Villacampa a Madrid, el 1886, durant els anys 1890 Ferrer derivà cap a l'anarquisme. Al llarg d'aquest període, els seus difusos impulsos revolucionaris foren encarilats tant per la tendència àcrata en educació que seguí el fracàs de «la propaganda per l'acció» com pel famós Asil d'Orfes Prévost de Compuis, el director del qual, el llibertari Paul Robin, era un partidari entusiasta de l'educació racional. Quan, el 1900, Ferrer heretà aproximadament 1.300.000 francs d'una fadrina vella, decidí de fundar una escola que combinaria el seu entusiasme per la pedagogia racional amb el que sentia per la revolució.⁶⁷

Barcelona era l'indret per excel·lència per a l'escola nova de Ferrer. Des del 1890 el fracàs de la tàctica sindical moderada i la immigració de treballadors no qualificats provinents de les empobrides àrees rurals de l'Est i del Sud de la península⁶⁸ havia radicalitzat les classes treballadores catalanes i havia convertit Barcelona en el bastió urbà de l'anarquisme. A més, l'educació pública hi era encara més deficient que a qualsevol lloc d'Espanya.⁶⁹ El 1902 l'ajuntament finançava noranta-quatre escoles elementals i en subvencionava quaranta-tres més, de manera que solament acollia vint mil criatures de la població en edat escolar, estimada en seixanta mil infants.⁷⁰ En canvi, hi havia quatre-centes vuitanta-nou escoles privades enregistrades oficialment, gairebé totes mantingudes pels ordes religiosos. Així, els fills dels treballadors de Barcelona podien triar entre els centres estatals atapeïts, les escoles clericals de caritat i restar sense escola.

Una vegada a Barcelona, Ferrer negà rodonament els seus lligams anarquistes a fi d'evitar la interferència del govern i encoratjar el màxim suport possible

65. Anselmo LORENZO, *Sin escuelas*, «Boletín de la Escuela Moderna», núm. 1, Segona època (I-II-1909), p. 41.

66. Citat a ABAD DE SANTILLÁN, *Contribución a la historia...*, vol. I, p. 508.

67. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, ps. 164 i 168.

68. Cf. el recompte migratori a l'«Anuario estadístico de Barcelona, 1902», ps. 108-109.

69. Per a la discussió que segueix, cf. *ibid.*, ps. 275-289.

70. JUTGLAR, *Notas para el estudio...*, p. 353.

dels sectors no llibertaris.⁷¹ Tanmateix, remarcà els aspectes progressistes i anticlericals del seu programa, tàctica amb la qual desarmà els seus oponents i obtingué l'ajut de l'esquerra burgesa de Barcelona. La respectabilitat dels prominents intel·lectuals catalans que col·laboraven en les seves sèries de lectura dominical (o «misses científiques», com a Ferrer plaïa d'anomenar-les) proporcionaren a l'escola més amics encara.⁷² Altres simpatitzants entre la *intelligentsia* de l'esquerra espanyola enviaren llibres a la biblioteca de l'escola i feren articles per a la publicació mensual de Ferrer, el «Boletín de la Escuela Moderna», el primer número del qual aparegué l'octubre del 1901.⁷³

Nogensmenys, de fet Ferrer cooperava estretament amb els anarquistes de Barcelona en l'organització i la gestió de l'Escola Moderna. L'administrador, Josep Prat, era un destacat militant del moviment; el veterà Anselmo Lorenzo feia algunes traduccions, i Federico Urales escriví diversos textos de l'escola. Altres llibertaris, que havien estat mestres laics temps enrera, esdevingueren professors del nou centre. I encara més, malgrat la propaganda oficial de Ferrer, l'Escola Moderna no oferia educació racional, sinó adoctrinament anarquista i revolucionari.

Bé que els orígens àcrates i la mínima preparació de la major part de l'equip ensenyant haurien assegurat probablement la perversió del sistema educatiu en qualsevol cas, la veritable causa de la decepció fou el mateix Ferrer. La desatenció que dispensà als principis de l'educació racional aviat foragità el primer director de l'Escola Moderna, Clémentine Jacquinet, una apassionada partidària de l'ateisme, amb una considerable experiència prèvia en educació racional. El 1903 Jacquinet trencà relacions amb Ferrer i a continuació denuncià la seva tasca en un pamflet titulat *El socialismo en la escuela*.⁷⁴ El tan proclamat compromís de Ferrer amb el desenvolupament espontani de la criatura era essencialment un recurs de relacions públiques que amagava una actitud força més cínica en relació amb l'esperit de recerca inherent a aquell. El 1905 Ferrer admeté privadament la seva manca d'interès per la pedagogia en ella mateixa, en una lletra a una antiga mestressa i col·laboradora de l'escola, Léopoldine Bonnard:

«Amb el propòsit de fer polèmica et puc donar un argument contra els que ens demanen escoles amb grans avantatges —educació integrada, treball manual, pràctiques, gran nombre de cursos diferents, etc.—. Per ara, no podem sinó fer que els infants pensin sobre la injustícia social, sobre les mentides religioses, governamentals, patriòtiques, judicials, polítiques o militaristes, etc., a fi de preparar les ments perquè estiguin a punt per dur a terme la revolució social. Avui no estem interessats a formar bons treballadors, bons empleats, bons botiguers: nosaltres volem destruir la societat actual fins a les arrels (...). No importa que les hores de classe, o el material d'ensenyament, o les regles de l'escola s'assemblin a les d'altres escoles. Tot això és secundari per a nosaltres; no

71. Vegeu Sol FERRER, *La vie et l'oeuvre...*, p. 231, i Pedro SANGRÓ Y ROS DE OLANO, *La sombra de Ferrer. De la «Semana Trágica» a la guerra europea* (Madrid 1917), p. 82.

72. Sol FERRER, *La vie et l'oeuvre...*, p. 98; Salvador CANALS, *Los sucesos de España en 1909. Crónica documentada* (Madrid 1910-1911), 2 vols., II, ps. 10-11; FERRER, *La Escuela Moderna...*, p. 94; AMETLLA, *Memories...*, p. 144.

73. Malauradament, hom no coneix cap col·lecció d'aquesta important publicació entre els anys 1901-1906, que podria aportar més dades sobre l'Escola Moderna. És pot consultar una col·lecció de la «segona època» del «Boletín» (1908-1909) a l'Institut Municipal d'Història de Barcelona.

74. CANALS, *Los sucesos de España...*, vol. II, p. 73.

tenim ni el temps ni els mitjans per a canviar-ho tot. Avui ens conformem a acostar les ments a les idees revolucionàries; després, ja veurem.»⁷⁵

Així, a desgrat de la propaganda de Ferrer, l'Escola Moderna era en efecte poca cosa més que una versió ben dotada i organitzada de les «criances de revolucionaris» fundades per anarquistes durant les primeres dècades del moviment; i, en conseqüència, representava tant una traïció de les tàctiques revolucionàries del moment, com una desviació de l'educació racional. Els seus col·laboradors llibertaris la suportaven a causa de llur pròpia ceguesa devers les contradiccions de llur teoria revolucionària de l'educació. La contradicció esdevenia més disfressada a causa d'una èsquerda en la mateixa teoria de l'educació racional. Mentre aquesta sostenia que l'escola havia d'encoratjar el desenvolupament natural de l'individu, d'altra banda no sabia reconèixer la impossibilitat d'establir definicions lliures de valor dels conceptes «natural» i «vida». El mateix acte de definir implicava el compromís per part de l'escola en un sistema de valors. Encara que els anarquistes s'adonaven clarament de l'orientació ideològica de les anomenades escoles «neutrals» de l'Estat liberal, eren incapaços de veure que llur pròpia escola no esdevenia pas menys doctrinària i intolerant amb la llibertat de pensament.

En metodologia, l'Escola Moderna era una mica més progressista que l'educació oficial. La coeducació encara resultava un experiment nou i —als ulls de l'Església— escandalós,⁷⁶ i Ferrer posseïa els recursos financers per adquirir equipament científic modern i complements per a l'ensenyament.⁷⁷ Molts dels mètodes més innovadors, però, esdevenien viciats per una orientació tendenciosa. Fent ús d'articles de diari com a fonts, les assignatures eren tractades per llur potencial revolucionari: els problemes de matemàtiques, per exemple, il·lustraven els principis de la distribució econòmica, i la història fornava els orígens d'aberracions com el cristianisme, el militarisme i el nacionalisme. El 1904 una passejada campestre fins a una fàbrica de productes químics de Badalona fou seguida d'una lectura dels defectes del capitalisme, a cura d'Anselmo Lorenzo.⁷⁸ Durant el concurs literari anual, els joves assagistes denunciaven l'exploatació capitalista i la superstició religiosa davant una audiència de pares satisfets i de militants anarquistes més satisfets encara.⁷⁹

Atesa la marcada orientació revolucionària de l'Escola Moderna, resultava irònic que la classe treballadora n'estigués pràcticament exclosa pel preu que costava —15 pessetes el mes—. Quan hom l'encarà amb aquesta anomalia, Ferrer indicà que els obrers podien assistir als ateneus per a treballadors i a les escoles dels republicans radicals, que ell proveïa de llibres econòmics i de material pedagògic. Més subtilment, argumentava també que les criatures de classe mitjana que anaven a l'Escola Moderna més tard ensenyarien en altres escoles racionals, de ma-

75. *Ibid.*, p. 60.

76. Per al criteri de l'Església en matèria de coeducació, cf. la *Carta pastoral del Excmo. y Rdm. Sr. Cardenal Casañas, Obispo de Barcelona, sobre las escuelas de estudios populares que proyecta el Excmo. Ayuntamiento de esta ciudad: 24 de febrero de 1908* (Barcelona).

77. Pere SOLA, *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escuela Moderna*, «Cuadernos de Pedagogía. Revista mensual de educación», núm. 2 (febrer 1975), p. 20.

78. José CASASOLA, *Excursión de la Escuela Moderna a Badalona*, «La Revista Blanca», núm. 7 (15-VII-1904), ps. 46-48.

79. *Ibid.*, p. 47; SANGRÓ, *La sombra de Ferrer...*, ps. 107 i ss.; CANALS, *Los sucesos de España...*, vol. II, p. 92.

nera que la d'ell operava així com un centre de formació de revolucionaris.⁸⁰ De fet, la inclinació de Ferrer envers els infants de l'esquerra burgesa reflectia la seva consciència que l'escola que regentava no donava el tipus d'instrucció que la majoria dels treballadors volia. Per a ells, la revolució era quelcom que calia viure al carrer o invocar en la premsa; a l'escola, volien un ensenyament d'allò més pràctic. Les implicacions revolucionàries de l'educació integrada resultaven de poc interès per a l'obrer mitjà; i així ho reconegué el 1911 un dels seguidors de Ferrer:

«L'home —jove o vell— que està mal alimentat, que viu pobrament i inconfortable, que treballa massa i està mal tractat, aquest home no està interessat en grans problemes sociològics o filosòfics. Ferrer deixà aquells homes a l'activitat emancipadora dels polítics radicals, de la militància revolucionària, dels mítings, dels diaris, de les publicacions i de les lectures.»⁸¹

Com a resultat d'això, durant la dècada que Ferrer dominà l'educació anarquista a Barcelona, els llibertaris trobaren llur popularitat entre les classes treballadores severament disputada pels republicans radicals, les escoles dels quals a les Casas del Pueblo donaven la benvinguda als alumnes exclosos de l'Escola Moderna. Tanmateix, malgrat que negligia el proletariat de Barcelona, generalment Ferrer era considerat com el campió tant de l'educació racional com de la popular.

Per al programa de Ferrer, els llibres de text existents eren òbviament inapropiats. Fent ús dels fons de la seva herència, l'home fundà una casa editora i féu una crida als aspirants a autor mitjançant el «Boletín», en el qual deia que «l'únic camí que pot menar a la redempció d'aquells que sofreixen, i a un veritable estat social, és la instrucció de la classe treballadora».⁸² Amb el temps les publicacions de l'Escola Moderna oferien prop de cinquanta títols, a més del butlletí mensual i de material educatiu divers. El seu catàleg incloïa un petit nombre de pamflets revolucionaris gratuïts, però la majoria d'obres eren llibres de text o de divulgació de les ciències naturals i socials.⁸³ Entre les primeres publicacions hi havia les lectures per a l'Escola Moderna: *Cartilla filològica española*; *Las aventuras de Nono*, de Jean Grave (traduïdes per Anselmo Lorenzo); *Sembrando flores*, de Federico Urales; i *El origen del cristianismo*, de Malvert.

Un ràpid cop d'ull a diversos d'aquests textos ens aclarirà l'orientació general de la casa editora de Ferrer. A *Las aventuras de Nono*, el segon llibre de lectura per a l'Escola Moderna, Nono, el fill d'uns treballadors pobres però dignes, és portat en somnis per la bella Salidària a un paradís anarquista anomenat Autonomia, el veí del qual, el sinistre regne d'Argirocràcia, està habitat per gent brutal el lema de la qual és «El diner és superior al dret». Per comparança amb tots dos, Nono es desperta i decideix fer d'aquest un món millor.⁸⁴ *Sembrando flores*, el tercer llibre de lectura, és una versió anarquista d'*Émile*, l'heroi del

80. Per a la història subsegüent d'alguns dels alumnes de l'Escola Moderna, cf. Domingo ESCOFET, *La Escuela Moderna. La obra de su fundador. Francisco Ferrer Guardia y sus alumnos. Ante el momento actual* (Barcelona 1931).

81. Luis BERTRÁN, «Yo acuso». *El testamento de Ferrer* (Barcelona 1911), ps. 10-11.

82. CANALS, *Los sucesos de España...*, vol. II, p. 59.

83. Cf. l'apèndix per a la llista d'aquestes publicacions. Vegeu també Joan SENENT JOSA, *La enseñanza de las ciencias naturales en la Escuela Moderna de Ferrer i Guàrdia*, «Cuadernos de Pedagogía», núm. 2 (febrer 1975), ps. 21-24.

84. Jean GRAVE, *Las aventuras de Nono*, trad. d'Anselmo Lorenzo (Barcelona 1902).

qual, Floreal, rep una educació racional, és més llest que els jesuïtes, i amb el temps dóna al món quatre criatures precioses, anomenades Sol, Vida, Plaer i Amor, amb una bella noia anomenada Harmonia. Els infants aprenen de llur pare el rebuig de la religió, la resistència a l'autoritat i a treballar per a una societat justa. Tots dos textos contenen líriques descripcions de l'escola racional, on les criatures reben coneixements útils que els prepararan per a una «tasca sana, socialment completa i de múltiples facetes».⁸⁵

El origen del cristianismo (originalment, *Science et religion*) havia estat recomanat per Georges Petit, inspector d'ensenyament primari, a Ferrer, a París, com l'únic text adient que existia per a una escola racional.⁸⁶ Disponible en dues edicions (*El culte del fallus* fou suprimit en la versió infantil), l'obra traçava l'evolució de la cristiandat des dels mites vedes fins a la transició present de l'època metafísica a la científica. Notablement positivista i anticlerical, el text conclouïa amb un homenatge a la ciència, «l'alliberadora de la humanitat».⁸⁷

Les publicacions de l'Escola Moderna costaven dues pessetes cadascuna; la lectura bàsica, pensada per a una àmplia distribució, només en valia una.⁸⁸ A aquest preu nominal, les edicions àdhuc podien ésser adquirides per institucions de pressupostos limitats; el 1904, trenta-dues escoles a la província de Barcelona feien servir textos de l'Escola Moderna en llurs classes. No totes, ni tan sols la majoria, d'aquestes escoles eren anarquistes; els ateneus obrers, els centres laics i les Casas del Pueblo dels republicans radicals també adquirien aquelles publicacions.⁸⁹

L'extensa circulació de les edicions de l'escola només constituïa una part de l'expansió general de les activitats de Ferrer entre el 1901 i el 1906. La mateixa Escola Moderna creixia constantment —de setanta nens i nenes el 1901 passà a cent vint-i-sis el 1905—, quan hom n'obrí una filial a Vilanova i la Geltrú sota la direcció de Samuel Torner, el gendre d'Anselmo Lorenzo. Les escoles-sucursals generalment consistien en una sola classe sense equipament o personal especialitzat, però al final d'aquell any hi havia catorze centres d'aquests a Barcelona i trenta-quatre a Catalunya, a València i a Andalusia.⁹⁰ L'imperi escolar de Ferrer arribà al màxim el 12 d'abril de 1906 —Divendres Sant—, quan mil set-cents criatures provinents d'escoles anarquistes i laïques d'arreu de Barcelona foren reunides al Tibidabo per a fer-hi exercicis de commemoració secular.⁹¹

Aquest imperi col·lapsà poc després d'un mes més tard, quan un empleat de la casa editorial de Ferrer, Mateu Morral, llançà una bomba contra la carrossa nupcial d'Alfons XIII i la seva núvia mentre passaven per la Calle Mayor de Madrid. Pocs dies després Morral se suïcidà i Ferrer fou detingut com l'insti-

85. Federico URALES, *Sembrando flores. Novela de una vida ideal* (Barcelona s.d.).

86. Sol FERRER, *La vie et l'oeuvre...*, p. 86.

87. MALVERT, *El origen del cristianismo* (Barcelona 1902).

88. Cf. l'avís a la darrera plana de l'obra de Nicolás ESTÉVANEZ, *Resumen de la historia de España* (Barcelona 1904).

89. FERRER, *La Escuela Moderna...*, ps. 111-112. Ferrer i Lerroux col·laboraren sovint des que es conegueren en els cercles republicans de París el 1892. Cf. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, ps. 150-151.

90. CANALS, *Los sucesos de España...*, vol. II, ps. 123-124.

91. Le Comité de Défense des Victimes de la Répression Espagnole, *Un martyr des prêtres. Francisco Ferrer. Sa vie. Son oeuvre* (París s.d.), p. 23.

gador del delict, en el qual sembla que realment estigué implicat.⁹² Simultàniament, sota les disposicions de la llei d'inspecció del 1902, l'Escola Moderna fou tancada, per a la satisfacció de la dreta conservadora i clerical, que considerava l'escola mateixa com la veritable executant de l'atemptat contra el rei. A Bilbao, «El Mensajero del Corazón de Jesús» deia en el seu editorial que «aquests crims continuaran mentre els espanyols mantinguin la llibertat de llegir, d'ensenyar i de pensar, de la qual provenen tots aquests monstres antisocials»;⁹³ i a les Corts, sis diputats conservadors demanaren al Congrés la clausura tant de les escoles laiques com de les anarquistes, considerades fonts de propaganda subversiva. Tanmateix, el govern liberal del marquès de la Vega de Armijo es lliurà a la defensa de l'educació secular contra els atacs clericals i es negà a prendre mesures. Les filials de l'Escola Moderna i totes les escoles laiques restaren obertes, fins i tot després que els conservadors arribessin al poder, el febrer del 1907.

Denegant obstinadament la seva culpa, Ferrer assolí que els verinosos atacs de la dreta contra les seves escoles li esdevinguessin beneficiosos, de manera que impulsaren una campanya internacional per al seu alliberament que subratllà el seu paper com a reformador de l'educació. La retòrica d'aquesta campanya, menada per organitzacions de lliures pensadors, de republicans i d'anticlericals d'arreu d'Europa, convertí Ferrer en un màrtir de l'Espanya teocràtica. Fins a un cert punt això estava justificat, car Ferrer havia estat detingut perquè la dreta volia trobar-lo culpable com fos. Nogensmenys, no resultava tan convincent l'exaltació que es feia des de l'estranger de Ferrer com «una de les glòries de l'Espanya contemporània».⁹⁴ Tanmateix, i en part en resposta a aquest clamor internacional, un tribunal civil deixà lliure Ferrer el 12 de juny de 1907, tot admetent que no podia trobar cap evidència de la seva implicació directa ni que «ensenyés i publicqués una doctrina perniciosa (...) i les seves conseqüències naturals i terribles en el cas present».⁹⁵

Pocs mesos després d'haver abandonat la presó, Ferrer realitzà un viatge per les capitals europees per explotar la seva imatge de pedagog perseguit. L'any següent organitzà la Lliga Internacional per a l'Educació Racional dels Infants, una organització de lliures pensadors i reformadors, el president honorari de la qual era Anatole France. El 15 d'abril de 1908 aparegué a Brusselles el primer número de la publicació de la Lliga, «L'Ecole Renovée», mentre que a Roma en sortia una edició en italià. L'1 de maig de 1908 la versió espanyola, el «Boletín de la Escuela Moderna», reaparegué a Barcelona. La revista estava totalment subvencionada per Ferrer, que també n'encarregava els articles sobre reforma pedagògica, escrits per educadors europeus.

A desgrat d'aquesta activitat, des que fou empresonat Ferrer havia perdut influència en el moviment educatiu de Barcelona, que trontollava després de l'atemptat del 1906. Ferrer mateix sovint era a l'estranger. Alguns dels seus associats anarquistes havien estat acomiadats de les escoles laiques i els centres obrers a causa de llurs punts de vista extremistes, i els republicans radicals, que entraven en un període de moderació, no s'inclinaven a renovar llurs lligams

92. Aquest és l'argument ben documentat de Joaquín ROMERO MAURA, *Terrorism in Barcelona and its Impact in Spanish Politics, 1904-1909*, «Past and Present: A Journal of Historical Studies», núm. 41 (desembre 1968), ps. 130-184.

93. Citat a *Un martyr des prêtres...*, p. 24.

94. Charles LAISANT, citat a Sol FERRER, *La vie et l'oeuvre...*, ps. 106-107.

95. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, p. 172.

amb Ferrer. Les escoles laiques i republicanes que de primer havien adoptat els textos publicats per l'Escola Moderna ara tornaven als llibres anticlericals corrents.⁹⁶ Mentre les filials lluitaven per a sobreviure, l'Escola Moderna original restava tancada. El seu substitut era el Colegio de la Place, el director del qual, Josep Casasola, també era president de la secció barcelonina de la Lliga Internacional per a l'Educació Racional dels Infants, una organització que mai no prosperà.⁹⁷

D'aquesta manera, quan Ferrer fou arrestat, condemnat (ara per un tribunal militar) i finalment, el 13 d'octubre de 1909, executat, com l'«autor i cap» de la Setmana Tràgica del juliol del 1909, el seu advocat pogué afirmar amb convenciment —bé que inútilment— que hom li feia pagar les seves activitats a Barcelona d'abans del 1906. La Setmana Tràgica, que començà com una protesta organitzada contra la guerra del Marroc, degenerà ràpidament en avalots populars espontanis, durant els quals vuitanta fundacions religioses, que incloïen trenta-tres escoles per als pobres, foren incendiades o destruïdes.⁹⁸ Encara que Ferrer tenia poca influència directa sobre el curs dels esdeveniments de Barcelona el 1909, contribuï, mitjançant l'Escola Moderna i les seves publicacions, a les tensions revolucionàries que feren possible la Setmana Tràgica. El seu instint per a la publicitat i, sobretot, la seva notable fortuna, l'havien convertit en un important enemic de l'ordre establert. D'altra banda, hom sospitava que Ferrer havia escapat injustament al càstig per l'atemptat terrorista del 1906. Així, per manca d'una altra víctima propiciatòria convenient, Ferrer i l'Escola Moderna —els enemics de «tota base social: religió, família, propietat, autoritat i èxercit»⁹⁹ foren inculpats com a responsables últims de tot.

Encara que l'esquerra anticlerical d'Europa duplicà el clamor del 1906, dins Espanya l'execució de Ferrer provocà poc soroll. Els esquerrans moderats no trobaren gran cosa per a defensar en un home que havia demostrat ésser arrogant i intel·lectualment deshonest, i àdhuc l'extrema esquerra veié Ferrer més útil mort que viu. Els republicans radicals, sens dubte molt més implicats en els esdeveniments del juliol del 1909 que Ferrer, mantingueren un discret silenci; els socialistes i els anarquistes reservaren llur protesta per a després de l'execució, quan podien explotar Ferrer com una víctima dels capellans i dels reaccionaris.

De fet, gran part de l'entusiasme que Ferrer havia suscitat inicialment s'havia dissipat àdhuc abans de les detencions del 1906 i del 1909. Els progressistes de la classe mitjana, que compartiren la crítica anarquista de l'educació contemporània, foren atrets per la sinceritat que semblaven tenir les propostes llibertà-

96. CANALS, *Los sucesos de España...*, vol. II, p. 128; ROMERO MAURA, «*La Rosa del Fuego*...», p. 417, nota 243.

97. Els altres funcionaris també eren associats pròxims a Ferrer. El president era José Robles Layas, director d'una escola racional al Poble Nou; el secretari, Cristóbal Litrán, director de la firma editora; i el tresorer, l'amant de Ferrer, Soledat Vilafranca. «Boletín de la Escuela Moderna», núm. 2, Segona època (1-iv-1909); España, Ministerio de la Guerra, *Causa contra Francisco Ferrer Guardia, instruída y fallada por la jurisdicción de Guerra en Barcelona. Año 1909* (Madrid 1911), p. 464.

98. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, p. 589. Aquesta obra proporciona una versió definitiva dels esdeveniments de la Setmana Tràgica. La primera edició, en anglès, és *The Tragic Week. A Study of Anticlericalism in Spain, 1875-1912* (Cambridge, Mass. 1968).

99. «El Universo» (Madrid, 30-viii-1909), citat a Luis SIMARRO, *El proceso Ferrer y la opinión europea*, vol. I, *El proceso* (Madrid 1910), ps. 193-194.

ries pel que feia a un programa d'estudis realment alliberador. La crisi nacional que seguí la desfeta del 1898 havia col·locat a primer terme les qüestions educatives després de dècades d'oblit. «Qui dubta en aquests moments —escriuí Manuel B. Cossío el 1898— que la causa més immediata de la nostra catàstrofe ha estat la ignorància? Perquè som ignorants, som pobres i immorals, i perquè som ignorants, hem donat i encara estem donant al món un dels espectacles més vergonyosos de la història.»¹⁰⁰ La inauguració de l'Escola Moderna havia coincidit, així, oportunament, amb els canvis de la teoria anarquista i amb l'interès nacional per la reforma pedagògica.

A mesura que es veien els detalls del programa de Ferrer, els intel·lectuals de la classe mitjana que inicialment l'havien aplaudit començaren a penedir-se de llur suport. Un dels primers entusiastes, Miguel de Unamuno, qualificà l'Escola Moderna d'«indefensable en pedagogia científica»,¹⁰¹ el 1909, mentre un altre, Pío Baroja, en titllava els llibres de text de «vulgars i insípids».¹⁰² Les ments formades a l'Escola Moderna eren tan rígidament doctrinàries com aquelles que els reformadors havien criticat. Només n'havia estat alterat el contingut dogmàtic: l'anarquisme hi substituïa el capitalisme; l'ateisme, el cristianisme; l'antimilitarisme i l'internacionalisme, el nacionalisme patriòtic. Solament a l'estranger, on els detalls de la trajectòria de l'Escola Moderna eren coneguts exclusivament per mitjà de les mateixes publicacions de Ferrer, aquest conservava la seva reputació com a gran reformador pedagògic.

Fins i tot els àcrates, que no estaven espantats per l'entusiasme de Ferrer per l'educació racional encaminada a finalitats revolucionàries, cap al 1909 havien perdut part de llur ardor inicial. Àdhuc quan sentien el màxim interès per les tàctiques basades en l'evolució, a Barcelona els anarquistes havien restat distrets per l'immediat potencial revolucionari del sindicalisme i de la vaga general.¹⁰³ I amb això havien demostrat llur habitual sensibilitat per les necessitats i els interessos dels treballadors, els quals, com hem vist, no havien estat convidats a l'escola de Ferrer, ni s'hi sentien atrets. Després del 1909 la tendència evolutiva implícita en la reforma educativa encara tenia menys al·licient que mai per a les classes treballadores de Barcelona, i amb la formació, el 1911, de la Confederación Nacional del Trabajo, la majoria dels anarquistes es passaren de tot cor a l'anarco-sindicalisme. L'impuls —i els imperatius filosòfics— d'educar els obrers persistiren, però no reaparegueren amb força fins que el moviment adquirí confiança en ell mateix, del 1918 en endavant.¹⁰⁴

Els esdeveniments de la Setmana Tràgica perjudicaren la causa de l'educació secular a Espanya. Encara que només les escoles llibertàries restaren tancades després de la repressió inicial del govern, per l'agost del 1909, al voltant d'un centenar d'escoles laiques foren clausurades quan la condemna de Ferrer com a cabdill de la Setmana Tràgica vinculà l'educació secular a la subversió i la

100. TURIN, *La educación y la escuela...*, ps. 43-44.

101. Citat a CANALS, *Los sucesos de España...*, vol. II, p. 183.

102. PÍO BAROJA, *La dama errante* (París s.d.), ps. 90-91. Ferrer apareix a la novel·la com a Sr. Suñer.

103. El mateix Ferrer havia publicat «La Huelga General» a Barcelona, des del 1901 fins al 1903; després del 1907 havia subvencionat les activitats de la «Solidaridad Obrera».

104. L'educació anarquista després del 1909 és el tema d'una tesi doctoral inèdita de Pere SOLÀ, titulada *Raíces y desarrollo de la pedagogía racionalista en Cataluña* (Universitat de Barcelona 1975).

rebellió en les ments dels cànids. Anys més tard, quan hom insinuà noves propostes relatives a l'ensenyament neutral, públic o privat, la dreta pogué alçar l'espectre de la revolució social per a desfer-les.¹⁰⁵ La cosa encara tingué conseqüències més infortunades, car la caiguda de l'Escola Moderna havia desacreditat l'educació popular, que en l'opinió pública equivalia a adoctrinament i desordre social. Els conservadors esmentaven l'Escola Moderna i la Setmana Tràgica per reforçar llur argument que l'educació a les mans de les classes baixes podia ésser una arma perillosa.¹⁰⁶

La traïció dels anarquistes a la causa que els havia mogut durant tant de temps era ben inconscient. En nom de la revolució, havien tolerat, àdhuc aplaudit, un programa d'estudis rígid i inflexible que violava tots els principis de l'educació llibertària. L'fracàs provenia en part de la contradicció inherent en l'actitud anarquista envers la mateixa educació, una actitud que era fonamentalment antiintellectual i pragmàtica. En no distingir mai prou clarament l'educació com a mitjà per arribar a la revolució, de l'educació integrada com a fi revolucionari en ell mateix, els àcrates no assoliren de veure la relació entre totes dues. El resultat fou l'escola de Ferrer, declaradament revolucionària en els seus objectius, però escandalosament repressiva en els seus mètodes.

(traducció de Carles Aliet)

105. Això ja havia succeït el 1906, quan el bisbe de Barcelona, cardenal Casañas, s'oposà amb èxit a la creació d'escoles neutrals i en règim de coeducació per part de l'Ajuntament. Cf. Ramon ALBÓ i MARTÍ, *El pressupost extraordinari de cultura del Ajuntament y les escoles d'ensenyansa primària que en el mateix es proposa. Conferència donada al Ateneo Barcelonès el 28 de març de 1908* (Barcelona 1908); Salvador, cardenal CASAÑAS, *Carta pastoral...* (24-II-1908).

106. En aquest sentit, el «Diario de Barcelona» digué en el seu editorial després de l'atemptat del 1906: «El pobre home ja no s'accontenta amb un premi celestial. Sap llegir i llegeix. Quina lectura prefereix? La que li parla de la seva redempció a la terra. I com que no està preparat per a digerir-ho, mancat d'una idea de Déu i de cultura autèntica, li produeix indigestió i actua nèciament.» Gonzalo de REPARAZ, *Por qué arrojan bombas los anarquistas*, «Diario de Barcelona» (15-VI-1906).

APÈNDIX. Publicacions de l'Escola Moderna

- ALLEN, Mary Wood, *Lo que debe saber toda joven*.
 BESSEDA, C. M., *Lo que todos deberían saber*.
 BLOCH Y PARAF-JAVAL, *La substancia universal*.
 BONNARD, Leopoldina, *Nociones de idioma francés*.
 BO Y SINGLA, I., *Montjuich*.
 BUEN, Odón de, *Las Ciencias Naturales en la época moderna. Pequeña historia natural*.
 5 vols.
 BUEN, Odón de, *Nociones de geografía física*.
 BUEN, Odón de, *Cartilla filológica española*.
 CHARBONELL, Victor, *Dios, el hombre y el mono*.
 CHARDON, J. P., *Floreal*.
 CODINA, A., *Cantos de la Escuela Moderna*.
 CODINA, A., *Cuaderno manuscrito. Pensamientos antimilitaristas*.
 DARWIN, Charles, *El origen del hombre*.
 EDMUND, *El catecismo de la ciencia*.
 ELSLANDER, J. F., *La escuela nueva*.
 ENGERRAND, Georges, *Nociones sobre las primeras edades de la humanidad*.
 ESTÉVANEZ, Nicolás, *Resumen de la historia de España*.
 FERRER GUARDIA, Francisco, *La Escuela Moderna*.
 GRAVE, Jean, *Las aventuras de Nono*.
 GRAVE, Jean, *Tierra libre*.
 JACQUINET, Clémentine, *Compendio de historia universal*. 3 vols.
 KROPOTKIN, Peter, *La gran revolución*.
 KROPOTKIN, Peter, *La moral anarquista*.
 LETOURNEAU, Charles, *Génesis y evolución de la moral*.
 LETOURNEAU, Charles, *Psicología étnica*. 4 vols.
 LLURIA, Enrique, *Evolución super-orgánica*. Pròl. de Santiago Ramón y Cajal.
 LLURIA, Enrique, *La humanidad del porvenir*.
 LORENZO, Anselmo, *El banquete de la vida*.
 MALATESTA, Enrique, *En el café*.
 MALATO, Charles, *¡En guerra!*
 MALATO, Charles, *Las clases sociales*.
 MALATO, Charles, *León Martín*.
 MALATO, Charles, *Primer manuscrito*.
 MALVERT, *Ciencia y religión*.
 MALVERT, *El origen del cristianismo*.
 MARTÍNEZ VARGAS, Andrés, *Botiquín escolar*.
 MATER, André, *República francesa y vaticianismo*.
 NAQUET, Alfred, *Hacia la unión libre*.
 NERGAL, M. J., *Evolución de los mundos*.
 PALASI, Fabián, *Aritmética elemental*.
 PALASI, Fabián, *Compendio de gramática castellana*.
 PARAF-JAVAL Y VOGT, Henri, *Elementos de aritmética*.
 PARGAME, J. M., *El origen de la vida*.
 PATAUD Y POUGET, *Cómo haremos la revolución*. Pròl. de Kropotkin. 2 vols.

- PATAUD Y POUGET, *Patriotismo y colonización*.
PELLICER PARAIRE, Antonio, *Análisis de la cuestión de la vida*.
PERT, Camille, *Su anarquía*.
PETIT, Michel, *El niño y el adolescente*.
PI Y ARSAGUA, Francisco, *Preludios de la lucha*.
RECLUS, Eliseo, *El hombre y la tierra*.
RUBÉN Y LA VERNE, *Evolución de los seres vivientes*.
SAUERWEIN, Charles, *Historia de la tierra*.
TOULOUSE, Dr., *Cómo se forma una inteligencia*.
URALES, Federico, *Sembrando flores*.
VANUCI, A., *La cultura alemana contra la civilización*.
YVETOT, J., *ABC sindicalista*.

Fonts: Antonio ORTS-RAMOS i Francisco CARAVACA, *Francisco Ferrer Guardia, apóstol de la razón* (Barcelona 1932), ps. 262-263, nota 1; Pere SOLÀ, *Pedagogía racionalista*, ps. 330-332.